

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ЧЫРЫДЫШКЫН ЯАМЫЗЫ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ

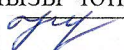
МУГУР-АКСЫ СУУРНУҢ МУНИЦИПАЛДЫГ
БЮДЖЕТТИГ №2 ОРТУМАК НИИТИ БИЛИГ ШКОЛАЗЫ

ШМК-ның
хуралынга сайгарып
көргөн:

Ховалыг А.Ч.
Протокол №1
август «30» 2024 г.

Школа директорунун
өөредилге талазы-биле
оралакчызы чөпшээрээн:

Чыдат Ч.К.
Протокол №1
август «30» 2024 г.

Школаның директорунун
дужаалы-биле
бадылаан:

Олчей Э.Э.
Дужаал №70
август «30» 2024 г.

ТЫВА ЧОГААЛ ЭРТЕМИНГЕ

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

6 КЛАССТАР

Башкызы: Созур-оол А.Х.

Мугур-Аксы 2024

Тайылбыр бижик.

Ажылчын программа «Кол ниити өөрелдигениң 5-9 класстарыңа «Төрээн (тыва) чогаал эртемниң чижек өөрелдиге программасыңа» (улаштыр - программа) даянып 6-гы класстың «Төрээн чогаал» өөрелдиге номунга дүүштүр кылдырган.

Программа дараазында хоойлу, доктаал, саавырларның негелделеринге таарыштыр кылдырган:

- Россия Федерациязының Конституциязы (01.07.2020 ч. чаарттынганы-биле) ст. 26;
- Федералдыг хоойлу. 29 декабрь 2012 ч. № 273-ФХ «Россия Федерациязының өөрелдиге дугайында хоойлузу»;
- Федералдыг хоойлу. 03.08.2018 ч. № 317-ФХ «Россия Федерациязының өөрелдиге дугайында хоойлузунуң 11 и 14 статьяларыңа чаарттылгалар киирериниң дугайында»;
- Россия Федерациязының Өөрелдиге болгаш эртем яамызының 17 декабрь 2010 ч. № 1897 дужаалы «Кол ниити өөрелдигениң Федералдыг Күрүнениң Өөрелдиге Стандарттарын бадылаарының дугайында» (Россия Федерациязының өөрелдиге, эртем яамызының 31 декабрь 2015 ч. № 1577 дужаалды редакторлааны -биле);
- Тыва Республиканың Конституциязы (12.04.2019 ч. чаарттынганы-биле) ст.5, 24;
- Хоойлу ВХ-1 «Тыва Республикада дылдарның дугайында» от 31.12.2003 ч. № 462 (12.04.2019 ч. чаарттынганы-биле);
- Тыва Республиканың Хоойлузу 21.06.2014 ч. № 2562 ВХ-1 «Тыва Республикага өөрелдиге дугайы» (02.06.2019 ч. чаарттынганы-биле).

Программаның ады болгаш авторлары:

1.6-гы класстың ты программасын Тыва Республиканың ниити өөрелдигезиниң күрүне стандартының национал-девискээр кезээнге дүүштүр Күрүнениң Федералдыг өөрелдиге стандартарының негелделери-биле тургускан.

2. Куулар К.Б., Сарыглар Ч.А., Шаалы А.С. Ниити өөрелдиге черлериниң 5-9-ку класстарга тыва чогаалды өөрөдир чижек Программасыңа даянган (2021 чыл).

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу (характеристика предмета).

Тыва аас чогаалы, чечен чогаал чоннуң чогаадыкчы салым-чаяанының боттут көстүүшкүннери болур. Аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, болбаазырадып келген сөстүң уран чүүлү болур. Ооң эстетиктиг чаңчылдарыңа даянган, делегейниң улустарының литератураларының үлегер-майыын эдерип, тыва чечен чогаал 20 чүс чылдың чээрбиги чылдарыңдан бээр боттанып келген. Амгы үеде тыва аас чогаалы болгаш литература Тыва Республиканың чонунуң культуразының эң улуг доктаамал эстетиктиг чаңчылдарлыг уран чүүлү болу берген. Ол ам чонну чаагай чаңчылдарга, кижизидериниң, өгбелерниң алдарлыг төөгүзүн өөренириниң, келир үеге бүзүрөп болурунуң идегелин быжыглаар чепсээ апарган.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөрөдир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарыңга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөрөдириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзүн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннун эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңын үнезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгарангай чогаалдары-биле таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарынга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүң дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлзээшкенин эвес, а медреселдиги-биле сайгарып билирин өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп болур. Ону «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хөй-ниити харылзаажылгага тыва чогаал эртемниң салдары улуг. Чечен чогаалдың дылы дыл эртемниң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүң эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

Тыва чогаал эртемниң федералдыг үндезин өөредилге планында туружу.

6 – ы класска өөредилге планы-биле шупту – 34 шак: неделяда 1 шак.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң

сорулгалары:

өөредилгиз:

- өөреникчилерни төрөөн болгаш делегей литературазының байлаа-биле таныштырар;
- оларны литературалуг болуушкуннарны сеткил ханып хүлээп алырынга чаңчыктырар;
- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартыры;
- чогаалдың теориязының эге билиглериңге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып билиринге өөредири;
- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннөш уткалыг чогаалдарны деңнеп билиринге чаңчыктырары;
- чогаал сайгарарынга ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Кижизидилге - сайзырадылгалыг:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медреселдиг көрүжүн хевирлеп, чогаалдыкчы арга-шинээн сайзырадыры;
- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказынга дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- эстетиктиг көрүштөрин, негелделерин хевирлээри;
- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эпиги-чөптүг; кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг болуру;
- идея-чаңчылдарлыг хамааты туружун хевирлээри, ада-чурт төөгүзүн үнелеп билири;

- номчуллага сонсуургалдыг, чогаадыхчы езу-биле боданып, бодуныг туружун амыдыралдын кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

6-гы класска төрөөн чогаалды өөрөдиринин сорулгалары:

- өөрөникчилерни чечен чугааларны, сөзүглелди шын, медреселдиг, чүгүртү, аянынг номчуурунга болгаш эдерти, шээжи-биле чугааладыры;
- хемчээли улуг эвес проза чогаалында болуушкуннарны, портреттерни, пейзажтарны делгереди, шилилгелиг болгаш допчулай чугааладыры.
- басняларны шиижидип өөрөдири;
- өөрөнгөн чогаалдарынга, чамдык үзүндүлөргө делгереди, допчулай, шилилгелиг эдертиг бижи, айтырыгга делгерөнгөй хары берип, хемчээли улуг эвес проза чогаалынын бөдүүн планын тургузарынга өөрөдири;
- чуруктуң дузасы-биле харылзаалыг чугаа тургузары,
- хайгааралдар дузасы-биле чогаалдыг бижииринге чаңчыктылары.

5-11 класстарга тыва чогаал эртемни өөрөдиринин кол угланышкыны, негелделери.

Аас чогаалы болгаш литература кижилернин медреселин сайзырадырынга, сагыш-сеткилин байыдарынга, аажы -чаңын хевирлээринге, чоннуң чаагай чаңчылдарын эдереринге аажок улуг салдарны чедирип турар, ынчангаш оларны уран чүүлдүн өске-даа хевирлери-биле холбаштырып өөрөтпишаан, дараазында угланышкынныг негелделерни салган :

-аас чогаалы болгаш литература тыва школаларда уран чүүлдүн өске-даа хевирлери-биле холбаштырып ыяап өөрөнир, башкылаар эртем

-тыва улустуң аас чогаалы болгаш литература Төп Азиянын болгаш өске-даа девискээрде чоннарнын литературалары-биле тудуш хөгжүп, улусчу эстетиктиг принциптерге, реализмге үндезилеттингенин, үе-үеде тыва литературанын хөй айтырыгларын, темаларын чогаалчы бүрүзү бодуныг өскелерден ылгавырлыг уран-чечен аргалары-биле көргүзүп турарын өөрөникчилерге билиндирер.

- тыва улустуң аас чогаалы болгаш литературанын төөгүзү нарын, ооң оруунга шаптараазыннар частырыглар турган дээрзин чогаалчы бүрүзүн өөрөдип тургаш , оюп эртпези чугула.

-тыва чогаалдардан аңгыда, Россиянын болгаш делегей литературазынын тыва дылче очулдуртунган чогаалдарын база өөрөникчилернин хар-назынынга, ниити деннелинге тааржыр чаа үнгүлээн чогаалдарны башкы сүмөлөп, кады сайгарар.

-бистин чурттун улустарынын, классиктиг болгаш акы-дуңма хөй националдыг литератураларнын байлак чүүлдери шингээттирип, литературлуг, интернационалчы, шыдамык, кээргээчел, дыңнангыр, хүндүлээчел кижилер кылдыр өзөринге идигни бээр.

6-гы классты доозуп турда өөрөникчилернин билиинин деннелинге негелделер.

Планнынган түңнелдер.

6-гы классты доозуп тура, өөрөникчилер дараазында билиглерни болгаш мергежилдерни чедип алып ужурулуг:

сөзүглелди шын, медреселдиг, аянынг номчуур;

хемчээли улуг эвес проза чогаалынын утказын делгереди, допчулай, кандыг – бир чүүлге азы болуушкунга хамаарыштыр шилип, аас болгаш бижимел – биле дамчыдып билири;

хемчээли улуг эвес проза чогаалынга, үзүндүгө план тургузары;

номчаан чүүлүнүн утказын, ында көргүскөн болуушкуннарны, оларның харылзаазын билири;

бодунуң номчааны чогаалга, номга үнелелди бээри;

өөредилге номунуң болгаш өске – даа номчаан номнарының сөстөр утказы тайылбырлаан кезээн болгаш тайылбыр словарьны ажыглап билири;

чогаал теориязынга өөрөнгөн чүүлдерни (литота, гипербола) билир, оларны чогаалдан тып, тодарадып шыдаар болуру;

чогаалдың маадырларының дугайында делгренгей чугааны тургузары;

өөрөнгөн чогаалдарының маадырларынга характеристиканы, оларның ажыл – херектерин болгаш аажы – чаңнарын көрүп тургаш, бээри;

өөрөнгөн чогаалдарындан уран – чечен аргаларны тып, проза болгаш шүлүк чогаалдарының дылының онзагай чүүлдерин тодарадып, тайылбырлап билири;

тоол, тоолчургу, төөгү чугаалар, оларның онзагайларын, ылгалдарын ылгап билири;

чогаалдың композициялыг тургузуунуң дугайында эге билиглерни алган, чогаалда пейзажты тып билири;

шээжилээн чогаалдарны шын аянын чугаалаары;

Харылзаалыг чугаа сайзырадылгасынга:

өөредилге болгаш эртем дугайында сөзүглелдерниң утказын долу болгаш допчулай аас болгаш бижимел – биле дамчыдып билири;

эртем стилинге бижиттинген кыска чүүлдерни угаап, чүгүртү тода номчууру:

чугааның янзыларын ылгап шыдаар болуру:

чогаалдың дылын сайгарып билири:

сөзүглел тургузары – эдертиглерни, чурумал- чогаадыгларны, номчаан чогаалдары, көргөн, таварышкан болуушкуннарының дугайында угаап – бодаашкынның чогаадыгларны бижип билир;

чогаал маадырының дугайында, эш – өөрүнүң аажы – чаңынга, ажыл – ижинге хамаарыштыр маргылдаалыг, анаа кыска чугаалар тургузары;

сөзүглелдин утказының дес – дараалашкаан хынап, дылын экижидип билир болурлар.

ФКӨС негелдезин ёзугаар өөреникчилерниң шиңгээди алыр ниити өөрөдилге билиглери, арга-мергежилдери.

Бот-тускайлаң чедип алыр түңнелдер (личностные УУД):

медерелдиг өөренири. Бот башкарныры. Долгандыр хүрээлелди база ниитилелди билип алыры-биле янзы-бүрү аргаларны ажыглаары (дугуржулга, чурттаары, киржири, хайгаарал, хемчег, майык кылыры, төлевилел тургузары дээш.о. ө.);

билип ап турар чүүлүнүң тургузуун тодарадыры, бүдүн чүүлдүн кезектериниң аразында чугула функционалдыг харылзааларын болгаш хамаарылгаларын дилеп аңгылаары;

чорулганы (процессти) чадалар болгаш кезектерге чарып билири;

онзагай чылдагаан –уржуктуг харылзааларны аңгылаары;

чаңгыс азы элээн каш сүмелээн үндезиннер, барымдааларга даянып, деңнеп, шүүштүрүп, бөлүктөп чурумчудары;

факт-барымдаа, бодал, шынзыдылга, даап бодаашкын, маргыш чок шын чүүлдү аңгылап билири;

нарын эвес практиктиг байдалдарны шинчилээри болгаш шенелдени кылыры, даап бодаашкыннарны идип үндүрүп, оларны херек кырында хынап көөрүн эргежок

чугула деп угаары; идип үндүргөн даап бодаашкыннарын бадыткаары-биле практиктиг, лабораторлуг база бөдүүн шенелделерни ажыглаары; ук ажылдың түннелдерин бижиири.
өөредилге болгаш практиктиг айтырыгларны чогаадыкчы шиитпирлээри;
үлегерлерден барымдаалыг ойталап билири;
бир янзы шиитпирлерни тывары;
янзы-бүрү чогаадыкчы ажылдарны кылыры;
төлөвилел болгаш шенелде ажыл-чорудулгаларга киржири.

Өөренир чүүлдү билип алыры (познавательные общеучебные действия):

сорулгазын тодарадырыры;
сорулганы чедип алыры-биле херек медээлерни дилеп, ону херек аайы-биле тускайлап, ажыглаары;
түннел кылыры. Медерелдиг номчулга. Шинчилээшкин чорударының аргаларын шингээдип алган турары;

Медээ-коммуникативтиг ажыл-чорудулга.

аас чугааны дүүшкек кылдыр билип алыры болгаш дыңнап алган чүүлүн кыска азы делгеренгей дамчыдып билири.

янзы-бүрү стиль болгаш жанрларның сөзүглелдерин медерелдиг чүгүртү номчааш, сөзүглелдин медээ болгаш утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры;

номчулганың аңгы-аңгы аргаларын ажыглаары (улут-каралап, чүгүртү, ханылап номчуууру д. о. ө)

дыңнаан болгаш номчаан чүүлүн онаалгазын барымдаалап (кыска, шилигелиг, долу), дүүшкек кылдыр бижимел хевирге кылыры;

план, тезис, конспектилерни тургузары;

чижектер берип, медээлер чыып, түннелдерни кылыры;

бодунуң ажыл –чорудулгазының түннелдерин аас болгаш бижимел хевирлерге көргүзери;

бодалды өскерткеш, дамчыдып билири;

харылзажылганың сорулгазы, долгандыр турар байдалыңа дүүштүр дылдын аяңныг аргаларын база демдек системазын (сөзүглел, таблица, схема, дыңнавышаан көөр херекселдер д.о.ө) шилиири болгаш ажыглаары. салдырган сорулгаларны шиитпирлээри- биле дыңнадыгның үнер дөстөрүн ажыглаары, энциклопедия, словарьлар, интернет курлавырлары болгаш өске-даа чүүлдерни киирери.

Таарыштырар, башкарар талалыг кылдыныглары (регулятивные УУД):

кылыр дээн чүүлүнүң сорулгазын шын билип, аңаа дүүштүр тайылбырлап билири;

кылыр дээн чүүлүнүң планын дес-дараалаштыр чорудары, херек апарганда, ону

өскертип билири;

бодунуң кылган чүүлүңгө үнелелди берип, бот-хыналданы кылыры;

шын эвес харыылапкан болза, ону боду шын кылдыр эдип билири

баш бурунгаар хайгаараары.;

хынаары;

үнелел бээри;

бодунга негелделиг, тура –соруктуг болуру.

5-11 класстарга тыва чогаал эртемнн өөрөдиринин методтары, технологиялары.

Чогаадыкчы хамаарылгалыг номчулганын методу өөреникчи бүрүзүнүн чечен сөстү чугаалап, дыңнап, ажыглап билип чоруурун, оларнын сеткил-сагыжын доюлдуруп, литературлуг маадырларнын үлегери ёзугаар ажыл-херектерге хандыкшылын күштөлдирер, чогаалга салым-чаяанныг өөреникчилерни чедип алыр. Сөс бүрүзүнгө, фраза, домак бүрүзүнгө номчукчунун кичээнгейин негээр, бодалдарын ханыладыр, доюлдуарар нарын ажыл: башкынын аянынг номчулгазы, өөреникчилернин аянынг номчулгазы, тайылбырлыг номчулга, чогаал дугайында беседа, боданып харыы тывар айтырыглар салыры, бижип харыылаар онаалгалар бээр.

Бо методту ажыглап турар өйдө өөреникчилернин кылыр ажылдары: чечен чогаалды класска, бажынга номчуур, аянынг номчулга, идепкейлиг, кичээнгейлиг дыңнаар, чогаалдын кезектеринин планын тургузар, сөзүглелдин утказын эдерти чугаалаар, сөзүглелди ажыглап сценарий тургузар, өөрөдилге номунда чуруктарны кичээнгейлиг көөр, чогаалга хамаарыштыр чуруктар чуруур, чогаал дугайында бодалдарын аас болгаш бижимел-биле илередир.

Дилеп тыварынын методу - өөреникчилернин ажыл-чорудулгазынын хевирлери көвүдөп, нарыыдап эгелээр, башкынын салган айтырыгларынга, онаалагларынга өөреникчилер харыы тып өөренир. **Принципи** - бодунун тышкан билии уттундурбас. Чечен чогаалды сайгарарынын аргаларын шингээттирери, сөстүн уран чүүлүнү хоойлуларын билип алыры, чогаалды шүгүмчүлөлдиг үнелээринге өөрөдир.

Дилеп тыварынын методунда өөреникчилернин кылыр ажылдары: башкынын салган айтырыгларынга, онаалгаларынга хамаарышкан цитаталарны шинчилел ажылындарындан болгаш чечен чогаадан тып чыыр, чогаалды сайгара аарак эдерти чугаалаар, цитаталарын ажыглаар, бир чогаалды өске чогаал-биле деңнеп тургаш, теория болгаш өске эртемнер-биле холбаштырып сайгаргаш, тунднелин бижип илередир, чогаадыг бижиир, каталог ажыглаар, конспект кылыр, цитаталарны тып, ушта бижиир, бижимел ажылдарга оларны ажыглаарынга чанчыктырар, улус мурнунга илеткелин кылып, камгалап чугааланырынга өөрөдир.

Шинчилел методу-өөрөнгөн чогаалда көрдүнмээн айтырыгларны сайгарар, өреникчилернин бот-тускайлаң чоруун илередир, шинчилекчи салым-чаяанын сайзырадыр база бир үрө-тунднелдиг чөпсек. Шинчилел методунун тунднели-илеткел, реферат, эртем ажылы, словарь, аудио, медиа, видео материалдар бооп болур.

Шинчилел методун ажыглап тургаш, башкы өөреникчилерге харыы негээр айтырыглар салыр, семинарлар темалары, илеткел бижиир, дыннадыг, презентация кылыр, номчаан болгаш сайгарган үзүндүзүнгө чурук чуруур, программада кирбээн чогаалдар-биле деңнелгелиг сайгарылгалар кылыр онаалгаларны бээр.

Дыңнадыг методу-чечен чогаал өөрөдиринин, өөреникчилер кижизидеринин эн-не делгеренгей ажыглаттынып турары чөпсек. Номнарда, сеткүүлдерде, өөрөдилге номнарында, шүгүмчүлөлдиг материалдарда чогаал дугайында билиглерни бээр метод. Өөреникчилер бедик шынарлыг, бүгү талазы-биле бодап тургускан барымдааларга, эртемге, теорияга даянган харыыларны бээр ужурлуг. Бир чогаалды өске дөмөй чогаал-биле деңнеп сайгарарын, дыннадырын негээр. Өөреникчилерни, дыннап, тунднөп, бодап, шингээди ап чаңчыгарынга кижизидер. Өске кижинин чугаазын кичээнгейлиг, шын, хүндүткелдиг билип дыңнаарынга кижизидер.

Дыңнадыг методунга ажыглаар аргалар: чогаалчының допчу-намдары болгаш ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының, чогаалга хамаарышкан үндезинниг, критиктиг статьялар дугайында башкының янзы-бүрү хевирлерлиг дыңнадыглары (лекция, презентация, аудио, медиа, видео, көргүзүг материалдары), кыдыраашка конспект кылыры, самбырага планнар тургузары, техниктиг херекселдерни(компьютер,экран,проектор,магнитофон. Интернет-ресурс) дээш о.ө.

Дыңнадыг методун ажыглап тура башкы онаалгаларны амгы үенин амыдыралынга, өредилге негелделеринге дүүшкен бот тывынгыр чорукка өөредир онаалгаларны берзе, чогуумчалыг, өөредилге номунда айтырыглар ёзугаар онаалга бээр, чаа материалды медерелдиг шиңгээдип алырын негээр, көргүзүг материалдарының янзы-бүрү хевирлерин кылырын, чогаалды катап-катап номчуурун сүмелээр.

Дыңнадыг методунга өөреникчилерниң кылыр ажылдары янзы-бүрү: конспект планы тургузар, ону бижииринге чаңчыктырар, айтырыгларга аас болгаш бижимел-биле харыылаар, илеткел, дыңнадыг, шинчилел ажылы кылыр, башкының чугаазын идепкейлиг, киржилгелиг дыңнаар.

Тыва чогаал эртеминге хыналда ажылдарның үнелели.

Хыналда ажылдар-чогаадыглар, эдэртиглер сөзүглелдери амгы үенин негелделеринге, амыдыралчы дуржулгага барымдаалаан кижизидикчи уткалыг болуру чугула. Олар уругларның назы-харынга, өөренген темаларынга дүүшкөк болуру албан. Хевирлерин башкы уругларның билииниң, кадыкшылының аайы-биле ыяап-ла таарыштыр шилип алыр.Дылдың уран-чечен аргаларын сайгарарынга, сөзүглелди билиринге, номчаанынга , чогаал маадырларынга , авторга, чогаалда болуушкуннарга хамаарышкан янзы-бүрү онаалгалар уругларның чогаадыкчы чоруун сайзырадыр.

Программаның тургузуу.

Кириилде кичээл.

Литература - сөстүң уран чүүлү.

Эгээртинемес эртинге байлак – аас чогаалы.

Тоолчургу чугаалар. Ай, Хүн. Чеди - Хаан сылдыс. Үгер канчап дээрже үне бергенил? Кижиканчап эң-не күштүг амытан болганыл? Күскениң чылга киргени. Үттүг – Хая дугайында тоолчургу чугаа. Хайыракан. Теве-Адар.

Төөгү чугаалар. Амыр – Санаа дугайында төөгү чугаа. Кыры сөөгү. Хөөмейлээр Бүдүкпен.

Тоолчургу болгаш төөгү чугааларга түңнел кичээл.

Тыва тоолчургу болгаш төөгү чугааларны шинчилеп келгени.

Тыва улустуң ырлары.

Кадарчы. Ала караан дешкен болза. Межегей. Самагалдай. Хандагайты. Очалаңдан кедилерин. Тооруктуг долгай тандым. Өдүген тайга. Чашпы – Хем. Алды баштыг Кара – Дагны.Дөге – Баары.

Ыр, кожамык дугайында билиг.

Алгыш – йөрээлдер.

Өг – бүле туткан аныяктарга йөрээл. Анчының чалбарыы. Шүүлген мөгеге мактал. Оран - тандыга чалбарыг. Аътка мактал.Хам алгыштары. Күжүгет Серен хамның чаштарны алганганы. Хамның Шагааны алганган алгыжы.

Алгыш – йөрээлдер дугайында билиг.

Авторлуг тоолдар .

С. Сарыг – оол «Агар – Сандан ыяш»

Чогаал теориязы. Гипербола болгаш литота дугайында билиг.

Светлана Козлова «Аъттыг шеригжи кыс». Дайынчы интернационалчы найыралды көргүскени.

Ойнай – сылдай сойгалажыр...

К – Э. Кудажы «Маргылдаа».

С. Сүрүн-оол «Аът биле оор».

Чогаал теориязы. Басня дугайында билиг.

Элээдилерниң эрээн – шокар делегейи.

С.Тока «Араттың сөзү». Мерген — бойдустун чараш чурумалдарының бирээзи. Тас – Баштыг. Иениң омур-хевири. База кыш. Шаагай. Чогаалга түңнел кичээл.

Ч.С.К. Чогаадыг «Эрги Тывага амыдырал». Частырыглар – биле ажыл.

С.А.Сарыг-оол «Ол-ла Маскажык» Чогаалда бай аңгының бир мөзүлөш омур-хевири. Чогаалга түңнел кичээл.

Чогаал теориязы. Чогаал маадырының дугайында билиг.

О. Сувакпит «Буянный сергези».

М. Дуюнгар «Хлеб».

Ш. Суваң «Кижиг - Бүрүс». Даш – оолдун омур – хевириниң онзагайы.

Ш. Суваң «Азыранды». Азыранды чокта...

Төрээн чуртум делгемнери.

С.Сарыг-оол «Күс».

М. Доржу «Экии, Тывам».

А.Даржай «Өггө йөрээл».

С.Молддурга «Амытаннар чылы».

Чогаал теориязы. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары..

Көжеге – даа ажыттынды...

В. Көк – оол «Чаргы».

Е. Танова «Илбилиг согун». Кадарчы оолдун, Мерген, Чеченмааның омур – хевирлерин чогаалда көргүскени.

Түңнел кичээл: «Чайын чүнү номчуурул?».

Календарь-темалыг планы. 6 класс – 34 ш.

№	Тема, эгениң ады	Программаның уjur-утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы	Үези	
					План-билен	Эрт кени
1	Улустуң аас чогаалы.	Чечен чогаал уран чүүлдүн бир хевири.	1	Сайгарып номчуур чогаалдар-биле таныжылга. Төрээн – тыва чечен чогаал уран чүүлдүн бир хевири дээрзин билип алыр. Төрээн (тыва) чогаалдың уран чүүлдүн өске хевирлериниң аразында туружун тодарадыр. Чуртталганы сөстүн уран чүүлүңгө чуруурунун онзагайын илередип билир. Кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстктиг көрүжүнүн хевирлеттиренинге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир.		
2		Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар душгайында билиг. «Ай, хүн», «Чеди-Хаан сылдыс», «Үгер канчап дээрже үнө бергенил?»	1	Тоолчургу чугааларда болгаш мифтерде дылдың чурумалдыг аргаларын тывары болгаш оларның чечен чогаалга салдарын илередир.		
3		«Кижиге канчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Күскениң чылга киргени»	1	Делегей билип алышкынын, чүдүлгө болгаш кижилерниң алыс күзел дугайын мифтерде көргүскенин хайгаарап билир.		
4		«Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа»	1			
5		«Хайыракан», «Теве-Адар».	1			
6		Тоолчургу чугаа: «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Будукпен.	1	Тоолчургу чугааларның идеялиг утказы-шынары-биле ажылдапбилири. Амыр-Санаа болгаш Будукпенниң омур-хевиринде тыва чоннуң аажы-чаңынын илереп келгенин бодунуң көрүжү, туружу-биле бадыткалдыг тодарадып билир: мөзү-шынарының төлөптии, чөптүг аажы-чаңы, төрээн чуртунга шынчы бараан болуп чорууру.		
7		Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар дугайында билиг	1	Гиперболаның чогаалдарда салдарын тодарадып билири. Янзы-бүрү чоннарның аас чогаалының хевирлеринде (мифтерде...) октаргай, делегей, кижиге дугайында ниити чүүлдерни ылгап, тодарадып билир.		

8		Тыва улустун ырларынын дугайында билиг. «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза», «Очаландан кедилерин».	1	Таблица-биле ажыл: «Тыва улустун ырларынын темаларынын хөйянзылыы».		
9		«Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Тооруктуг долгай Тандым», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хемим», «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөге-Баары».	1	Улустун ырыларында чоннун төөгүзүн, ёзу-чаңчылдарын, тывакижиниң иштики делегейин тып шинчилээр, өөренир. Тыва улустун ырларынын, кожамык ырларнын сагыш-сеткил илередиپ турар онзагайын билир, сайгарар, дылынын тема аайы-биле бөлүктөп, тодарадып билири. Чогаадыкчы ажылдаары: улустун ырларын күүседир.		
10		Кожан ырлар	1	Тыва улустун кожан ырларынын көшкүн чоннун амыдыралынгакандыг салдарлыг чораанын тодарадып билир. Чиге, тода, чидиг угаан синирген чоннун кожан ырларынындылынын онзагайын, тодарадып билир. Кожан ырыларнын аялгаларынын янзылары-биле таныжылга. Кожамыктап ырлап билир.		
11		Алгыш-йөрээлдер дугайында билиг.	1	Алгыш-йөрээлдер улустун аас чогаалынын бир хевири деп билир, оларнын идеялиг утказы-шынарын толгаш тема аайы-биле бөлүктөрин тодарадып өөренир. Таблица-биле ажылдаары: алгыш-йөрээлдернин бөлүктээшкинин, ужур- утказынын, тургнузуунун, хемчээлинин онзагайларын тодарадып билир.		
12		Хамнар алгыштары. Танды алгааны. Чаш уруг алгааны. Шагаа байырлалын алгааны.	1	Хамнаашкын – тыва чоннун бурунгу чүдүлгези, алгыш жеп жанр- биле таныжылга. Хам алгыштары – “тыва дылдың онзагай байлаан көргүскен национал байлак”, “шүлүк чогаалынын эң-не бурунгу эртинези” дээрзин билип алыр. Алгыштарнын ужур-утказынын, уран чеченинин болгаш тургузуунун онзагайы-биле таныжар база тодарадып билир.		
13		Литература теориязы: заклинания <u>дилег</u> , <u>тейлээшкин</u> , <u>мөргүл</u>	1	Бодунун хамаарылгазын илередири. Аянын номчулга.		

14	Авторлуг тоолдар	С. А. Сарыг-оол «Агар-Сандан ыяш»	1	Чаа үе, чаа амыдырал – хувискаал (революция) темазын онзагай аян-биле дамчытканының дугайында чугаалажыр. Аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадыр. Ниити ажылдаары: чогаалдың дылының уран-чечени, чогаалчының дылының онзагайын тодаргайлап, илередип ажылдап билир.		
15		Литература теориязы: гипербола болгаш литота	1	Гипербола болгаш литота дугайында билиг-биле таныжары, оларның чечен чогаалга салдарлыын илередири. Тоолдарда гипербола болгаш литоталарны тодарадыр. «Агар-Сандан ыяш» деп тоолда бар дээрзин билип алыр. Шилилгелиг онаалга: Тоолдарда гипербола болгаш литота, символдуг овур-хевир деп темаларга дыңнадыг кылыр.		
16	Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы Тываның орус дылдыг чогаалчыларның шүлүктери	Братья Гримм. Тоол «Ак чылан» (очул. А. К. Калзан).	1	Тоолдун идея-тематиктиг угланыышкынын тодарадыр. Чогаалда мөзү-шынар айтырыын болгаш оон кижизидикчи салдарынилередир. Авторлуг болгаш тоолдарда ниити болгаш ылгавырлыг талаларын, аргаларын тыпкаш, оларның онзагайларын сактып, ниити илередири		
17		С. В. Козлова. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс».	1	«Аъттыг-шеригжи кыс» деп чогаалда лириктиг маадырның аажы- чаңының онзагайын илередир. Чогаалдың чугулазының болгаш чоннуң маадырларының – эки турачыларның аажы-чаңында ылгавырлыг талаларының дугайында тодарадып өөренир. Ада-чурттуң улуг дайының чылдарында тыва эки турачыларның, совет чоннуң маадырлыг чоруктарының дугайын өөренириниң чугулазын тайылбырлап билир.		
Ойнай-сылдай сойгалажыр						
18	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Басня «Маргылдаа». С. С. Сюрюн-оол. Басня «Аът биле Оор»	1	Басняда чидиг айтырыг болгаш сургаалдыг утказын тодарадыпбилир. Ниити ажылдаары: маадырларны деңнээри болгаш аажы-чаңынгаүнелел берип билир. Маадырларны деңнеп сайгарары. Авторнуң туружун илередип, сюжет, тургузут талазы-биле чураанының онзагайын илередири.		

				Басняны рольдап аянынг номчууру. Басняны шээжи-биленомчууру. Словарь-биле ажыл: фразеологизмнерниң утказын тайылбырлаар. Басняның мөзү-шынар болгаш кижизидикчи салдарынделгеренгей тайылбырлап билир. Басняларның маадырларының аажы-чаңыга үнелел.	
19	Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	И. А. Крылов. Басня «Шиижек биле көгө- буга» <i>Литература теориязы:</i> басня	1	Басняны рольдап аянынг номчууру. Ниити ажылдаары: басняда кижилер аразында хамаарылганы, кижилерде ниити болгаш ылгалдыг аажы-чаңнарны тодарадып билир. Авторнун маадырларынга, оларның аажы-чаңыга хамаарылганын илередир база кажар дилгиниң аажы-чаңын тодарадырда, кылыг сөстөрнүн салдарын илередип билир. Крыловтун басняларында мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын сайгарып илередир. Литературлуг терминнерге хамаарышкан сөстөрни шингээдир, сөзүглелдерни чаа билигни ажыглап, сайгарып билир. «Басня» деп билиишкинни шингээдири. Басня жанрының тывылганын болгаш дыл, тургузут талазы-биле онзагайларын илередир. Эрте бурунгу үениң болгаш амгы үениң басняларның онзагайларын тодарадып, деңнеп сайгарар. Бөлүктөп ажылдаары: Шүлүк болгаш басня жанрының дөмей болгаш ылгалдыг талаларын тодарадыры	
Элээдилер делегейи					
20	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү» шилиттинген эгелер: Мөргөн», «Тас- Баштыг»,	1	Чогаалдың сөзүглели-биле таныжылга. Тоожунуң үзүндүлөрнүн ужур-утказын номчул, сайгарылгалыг чуугаага кирип турар. Чогаалдың амыдыралчы үндезиннери билир. Авторнун туружун сайгарып билир, авторнун туружунуң чогаалда илереп кээрин тодарадырып билир. Тас-Баштыгның окур-хевиринге үнелел кылып билир.	

			Дылдың чурумалдыг аргаларының оворлуг салдарыын сайгарып билири. Чечен чутаның сайгарылгазы: дылдың чурумалдыг аргаларының, чогаалдың тургузуунун онзагайының (пейзаж, интерьер, маадырның иштики монологу) идея болгаш тема ажыдарынга «Ол-ла Маскажык» деп чогаалда бойдус чурумалының (пейзажтын) идея ажыдарынга салдарын билир. Тоожу жанрын рольдап аянын номчууру. Чечен чугааның темазын, көдүртүнген чидиг айтырыын тодаралдыр. Чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунун туружун бадьткалдыг илередип билир. Айтырылгарга аас-биле харыылаар. Калбак чогаалда лириктиг маадырнын, авторнун болгаш тоожукчу-авторнун овор-хевирын тус-тус тодаргай ылгап, тайылбырлап билир. Маадыр болгаш прототип, авторнун овору, авторнун чогадыкчы допчу намары деп билиишкиннерниң эге чадазын билип алып, тодаралдып турар.		
21		«Шаагай», «База кыш».	1		
22		Чугаа сайзырадылгазы. Чогаадыг « « Араттың сөзү» деп чогаалда кол маадыр»	1		
23		С. А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык» (шилелгелиг эгелер).	1		
24		О. О. Сувакпиг. Чечен чугаа «Буянын сергези».	1		
25		М. М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Хлеб».	1		
26		Ш. М. Суван. Тоожу «Киж-бүрүс» (шилелгелиг). <i>Литература теориязы:</i> литературлуг маадыр	1		

				Бөлүктөп ажылдаары: чогаал маадырларын деңней сайгарар. Маадырларга, оларның хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунун бодалын, туружун илередип билири. Калбак чогаалдың сюжедин сайгарарын билир. Чечен чугааның темазын, идеясын тодарадыр. Чогаалдың утказын сөзүглелге чоок эдерти чугаалаар. Чогаалда болуушкуннарга, маадырларга хамаарыштыр авторнун туружун илередип билир.		
27	Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	А. В. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (очул. А. К. Делгер- оол)	1	Чуртта болуп турган амыр эвес үелерни көргөн херечи, бөдүүн чоннун амыдыралын билир чогаалчы – А. Неверовтун допчу намдары-биле кыска таныжылга. Тоожунун темазын, идеясын тодарадыры. 12 харлыг Додонов Мишканың омур-хевиринге үнелел тургузуп билир.		
Төрөөн чуртум делгемнери.						
28	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Х. М. Ойдан- оол. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер).	1	Чогаалдың тема болгаш кол идеясын тодарадыр. Маадырларның омур-хевиринге, аажы-чаңыга үнелелди берип билир. Тыва аңчыларның ёзу-чуруму, чаңчылдары-биле таныжылга. Чогаал маадырларын деңней сайгарып билир. Чогаалдың адын, ында сиңирген ужур-утканы илереттинген колбодалды тодарадыры.		
29		Ш. М. Суван. Чечен чугаа «Азыранды».	1			
30		Литература теориязы: проза и лирика	1	Проза (калбак чогаал) болгаш лирика жанрларының ниити болгаш ылгалвып турар талаларын тодарадып билир. Проза (калбак чогаал) болгаш шүлүк жанрларының ылгалдыг талаларының дугайында өөредиглиг чугааны чорудуп билир. Чогаалды сайгарар. Чогаадыкчы ажылдаары: бердинген тема ёзугаар чогаадыг бижири.		

31	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Күс». М. Б. Доржу. Шүлүк «Экии, Тывам!». А. А. Даржай. Шүлүк «Өгге йөрээл». С. Б. Молдурга. Шүлүк «Амытаннар чылы»	1	Күс. Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадып, ужур-утказынбадыткалдыг илередип билири. Эжеш ажылдаары: шүлүктүн дылының чурумалдыг аргаларыныңтып, сайгарып билири. Шүлүктүн сагыш-сеткил илередип турар кол бодалын тодарадырынга дылдың кандыг аргалары салдарлыг болганынилередир. Аянның номчулганы чедингир күүседир. Күс дугайында орус болгаш өске-даа чогаалчыларның шүлүктери-биле таныжылга. Экии, Тыва! Шүлүкте илереттинген кол бодалга авторнун хамаарылгазын илередип билир. Тема болгаш идеяны тодарадыр. Сөзүглелге даянып, Тыванын овурунгабадыткалдыг үнелел берипбилир. Өгге йөрээл. Шүлүктү аянның номчуур, идеялиг пафосту тодарадып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың тургузуун (композицияны) онзагайлап билир. Чогаалдың ужур-утказынга авторнун хамаарылгазын тодарадыр. Амытаннар чылы. Шүлүктү аянның номчулга. Чогаалдың идеялиг ужур-утказын илередир. Тыва чоннун чаңчылчаан ажыл-ижин, ёзу-чаңчыларын онзагайлап өөренир.		
32	Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	У. О. Оралбаев. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг» (очул. Н. Ш. Куулар)	1	Чогаалчы О. Оралбаевтин чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Шүлүктү номчуп, оон идеялиг ужур-утказын тайылбырлап илередип билир. Тыва чоннун иштики делегейинин бай-байлаан чогаалга даянып тодаргайлаар. Авторнун ажыглааны дылдың уран чурумалдыг аргаларын тып, сайгарып, өөредиглиг чугаага киржир.		
Көжеге-даа ажыгтынды...						
33	Тыва драматургия	В. Ш. Көк-оол «Чаргы». <i>Төлевилел ажылы</i>	1	Чогаалдың идеялиг ужур-утказын тайылбырлап билир. Чидиг айтырыглыг байдал: шииде чөрүлдээни илередип билир. Шиинин маадырларының окур-хевиринге үнелел бээр, оларныдеңнеп, бадыткалдыг сайгарып билир.		

				Шиини рольдап номчууру. Уруглар чогаалын бижиринге фантастика жанрынын болгаш делегей, амыдырал дугайында шицгээдип алырынга салдарын илередип билир. Шиинин улустун аас чогаалы-биле холбаалыын сайгарып шыдаар. Бердинген темага чогаадыг бижир.		
34		Е. Т. Танова. Шии «Илбилиг согун».	1			
			34шак			